

УДК 340.132

О. О. Сидоренко,
асистентка
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого», м. Харків

РОЛЬ І МІСЦЕ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ НОРМ У СИСТЕМІ ПРАВА

У статті аналізуються актуальні питання, пов'язані з роллю й місцем процесуальних норм у системі права, а також співвідношення між матеріально-правовими і процесуальними нормами.

Ключові слова: процесуальні норми, система права, суспільні відносини, процедура, матеріальне право, процесуальні форми.

Становлення судової влади в Україні віддзеркалює процес поступового формування в країні правової держави. Однією з актуальних теоретичних і практичних проблем, що стоять сьогодні перед юридичною наукою, є підвищення ефективності впливу законодавства на суспільні процеси. Такий вплив значною мірою визначається наявністю в законодавстві процесуальних норм. Правове регулювання тим ефективніше буде діяти, чим досконалішими будуть дія нормативних приписів або механізм реалізації правових норм у процесі виконання головної функції держави – гарантованого здійснення прав і свобод особи. У зв'язку із цим набуває актуалізації питання ролі й місця процесуальних норм, покликаних забезпечити втілення в життя приписів законодавчих актів. У юридичній літе-

ратурі проблема розуміння місця процесуальних норм у праві є однією із центральних у науці теорії держави і права, оскільки щодо неї бракує однотайного розуміння. Необхідно наголосити, що тільки за умов ґрунтовного і всебічного висвітлення теоретичних положень можна реально забезпечити неухильне дотримання й послідовне втілення на практиці визначальних засад судочинства.

Відмітимо, що окремі аспекти зазначеної проблеми розглядалися такими вченими, як І. В. Бенедик, В. М. Горшеньов, А. П. Гетьман, М. Б. Гуревич, В. І. Лайтман, П. Є. Недбайло, С. М. Олейников, А. О. Павлушина, І. М. Погрібний, П. М. Рабінович, Н. Г. Саліщева, М. С. Строгович, В. І. Тertiшніков та ін. Підкреслимо, що вперше у вітчизняній теорії права питання про право

в широкому процесуальному аспекті досліджував В. М. Горшенюв [2, с. 156].

На сучасному етапі розвитку теорії права матеріальний припис визнається відносно первинним, а процесуальний – похідним, спрямованим на забезпечення реалізації першого. Тому процесуальні норми, як правило, розглядаються як службові чи допоміжні стосовно матеріальних. З нашого погляду, ця правова категорія є самостійною, а головною підставою цього виступає характер основного правовідношення (регулятивного чи охоронного), на реалізацію якого вони і спрямовані.

Незважаючи на постійне використання у правозастосовній діяльності й у теоретичних джерелах поняття «процесуальна норма», докладного його аналізу з огляду на сучасний стан розвитку науки теорії права досі не було проведено. Тому важливою проблемою останньої є потреба обґрунтування самостійності розглядуваного поняття у зв'язку з сучасною теоретичною і практичною моделлю системи права. Наведене дає підстави порушувати питання про необхідність наукового дослідження різних аспектів розуміння їх ознак, структури, видів і місця в системі інших правових норм. Широко вживане поняття процесуальних норм, як вбачається, не можна вважати

таким, що остаточно склалося, оскільки й дотепер у нього вкладають найрізноманітніший зміст і називають ці норми процесуальними, процедурними, процедурно-процесуальними, організаційно-процесуальними. Деякі вчені (наприклад, В. К. Бабаєв [6, с. 166], А. М. Колодій та В. В. Копейчиков [4, с. 231]), наголошують на вторинному характері процесуальних норм, які, на їх думку, є похідними від норм матеріального права. Усе це зумовило вибір теми даної публікації й обґрунтовує її актуальність.

На сучасному етапі питання дослідження процесуальних правових норм набуває значної актуальності, оскільки їх розуміння не відповідає сучасному рівню теоретичного розвитку права. Тому виникає потреба перегляду загально-правових положень про сутність і місце процесуальних приписів у правовому регулюванні. З урахуванням досягнень сучасного розвитку правової науки відомий російський учений С. С. Алексєєв пропонує доповнити звичайний процес пізнання правових норм дослідженням їх справжньої ефективності, тобто їх вагоме значення в реальних життєвих ситуаціях [1, с. 16, 17].

З огляду на викладене мета даної публікації полягає у з'ясуванні ролі й місця процесуальних норм у системі права.

Правова норма є, так би мовити, вихідним елементом права, і з точки зору системи права регламентує типові суспільні відносини певного різновиду. Як переконує П. М. Рабінович, норма матеріального права – це первинний регулятор суспільних відносин, вона лише називає права, обов'язки й заборони. Процесуальні ж норми встановлюють порядок, процедуру здійснення прав або виконання обов'язків, передбачених у матеріальних нормах [8, с. 12].

Наведемо висновок, який зробила О. В. Яковенко: процесуальні норми поза норм матеріальних не мають сенсу, їх існування детерміновано потребами реалізації норм матеріальних [15, с. 24]. Аналогічну позицію займає і О. Ф. Скакун, виокремлюючи у правовому регулюванні матеріальні й процесуальні норми права за критерієм субординації. Норми права процесуального походять від норм матеріального: процесуальні регламентують уже не фактичні, а юридичні зв'язки, що склалися в соціально-правовій сфері, у правовідносинах, викликаються до життя потребою реалізації норм матеріального права [10, с. 60].

Співвідношення між матеріально-правовими і процесуальними нормами можна виразити у такій формулі: норма матеріального права визначає

зміст прав та обов'язків суб'єктів права, відповідає на запитання, що треба зробити для реалізації цих прав та обов'язків, а процесуальна – на запитання, у який спосіб і в якому порядку ці права й обов'язки можуть і повинні бути здійснені. Інакше кажучи, сутність процесуальних норм полягає в тому, що вони завжди регламентують порядок, форми й методи реалізації норм матеріального права.

У межах розглядуваної проблеми безпосередньою підставою процесуальних норм у цілому можна назвати специфічні суспільні відносини, що підлягають упорядкуванню, виникненню й існуванню яких обумовлено об'єктивними причинами.

Проте, з погляду деяких процесуалістів, однією з причин виступає матеріальне право, оскільки йому притаманні відповідні процесуальні форми. Із цього можемо зробити висновок, що кримінальне право застосовується у формі кримінального процесу, а всі інші галузі права – в різних формах процесу цивільного [3, с. 67]. Отже, процесуальні норми за своїм характером є похідними щодо норм матеріальних. Однак існують також інші точки зору стосовно розглядуваної проблеми. Так, В. М. Скобелкін вважає, зазначена теза не відповідає характеру взаємодії названих норм. Він розглядає пи-

тання у 2-х аспектах – стосовно єдиного і різних явищ – і зазначає, що норми матеріального і процесуального права не можуть становити собою єдиного явища, оскільки вони видаються і припиняють діяти в різний час і, як правило, існують окремо. Матеріальні ж, у свою чергу, не можуть виступати змістом процесуальних [11, с. 15,16].

Разом із тим мають місце випадки, коли добровільне використання сторонами правовідносин матеріальних норм можливе без втручання зовні, тобто зміст існує без форми.

Погоджуємося з обґрунтованою, з нашого погляду, позицією М. С. Строговича про хибність точки зору, згідно з якою відносини кримінально-процесуального права є відносинами форми і змісту. Кримінально-процесуальне право проводиться в життя й реалізується у процесуальних формах, внаслідок чого і матеріальне кримінальне право, і процесуальні форми його здійснення повинні ґрунтуватися на одних і тих же засадах, мають бути проникнуті одним і тим же духом [12, с. 104].

В. С. Основін писав, що процесуальні норми в державному праві встановлюють порядок здійснення приписів тих норм державного права, для реалізації яких вимагається особлива процедура (наприклад, норми,

що закріплюють право вступу в громадянство й виходу з нього). Саме наявність такого роду норм у державному праві й зумовлює потребу у спеціальних процесуальних (процедурних) нормах [7, с. 96-99].

Цікавою і справедливою вбачається позиція російського вченого Л. В. Колобкової, яка в дисертаційному дослідженні обґрунтовує самостійний, а не службовий характер процесуальних правових норм [5, с. 11].

Заслугує на увагу й підхід до розуміння права з точки зору його оцінки і як справедливості, і як примусового засобу для гарантування впливу на суспільство, тобто як своєрідну примусову справедливість [13, с. 269-285]. Той факт, що за необхідності право буде реалізовано за допомогою юридично впорядкованої процедури примусу, свідчить про набуття ним нових змістовних якостей. Тому поруч з нормами, що безпосередньо регулюють поведінку людей, з'являються й інші, що зобов'язують правоохоронні органи вживати заходів задля забезпечення дотримання цих первинних норм [14, с. 18], які, на відміну від попередніх, отримують статус правової реальності у зв'язку з їх раціональністю й логічною істинністю.

Таким чином, наведені позиції теоретиків права стосовно ролі й місця процесуальних

норм у правовій науці підтверджують, що у правовій доктрині бракує чітких критеріїв розмежування матеріального і процесуального у праві.

Як уже зазначалось, у загальному вигляді різниця між цими явищами визначається в основному за формулою: матеріальна норма права відповідає на запитання, що треба зробити для реалізації встановлених прав та обов'язків, а процесуальна – на запитання, яким чином і в якому порядку ці права й обов'язки можуть бути реалізовані. Відмінності норм процесуальних і матеріальних містяться в якісних особливостях упорядкованих суспільних відносин, тобто вони визначені предметом процесуально-правового регламенту.

Предмет правового регулювання становить фундамент системи права й поділу її на галузі. На його підставі можна виявити особливості як методу правового регулювання в цілому, так і його складових частин – тих способів і засобів, що використовуються законодавцем для впливу на відносини, регульовані процесуальними нормами.

Доволі часто, критеріями, що дозволяють провести різницю між процесуальними й матеріальними нормами, називають факт їх присутності в тому чи іншому кодексі відповідної галузі права [9, с. 244]. Однак з таким

твердженням ми не погоджуємося, оскільки галузі матеріального права сучасного законодавства містять значну кількість процесуальних норм, а деякі процесуальні інститути набувають міжгалузевого характеру. Приміром, норми Кримінального кодексу України, що передбачають порядок обчислення строків давності і звільнення від кримінальної відповідальності, за своїми ознаками характером є процесуальними. Ось чому поняття процесу можна розглядати у 2-х аспектах – у так званому спеціально юридичному смислі і в більш широкому розумінні, – інакше значна кількість важливих процесуальних норм просто випадають із системи.

Підсумовуючи вищенаведене, можемо зробити деякі висновки щодо процесуальних норм: по-перше, вони відіграють важливу роль, оскільки не тільки беруть участь у застосуванні матеріальних норм права, а й регламентують процесуальну діяльність правозастосовних органів; по-друге, процесуальні приписи в системі юридичних норм належить розглядати максимально широко. Процесуальні норми є однопорядковими, однорівневими стосовно матеріальних, а тому посідають самостійне місце в системі права; по-третє, у правовій системі досліджені нами норми є більш динамічними, бо, на відміну від

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

матеріальних, що регулюють суспільні відносини, які становлять предмет виключно конкретної галузі права, вони здатні забезпечити реалізацію матеріальних норм іншої правової галузі.

Список літератури: 1. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник – [2-е изд., перераб. и доп.] / С. С. Алексеев. – М.: ТК Велби; Проспект, 2008. – 565 с. 2. Горшенев В. М. Юридический процесс: моногр. / В. М. Горшенев. – Харьков: Основа, 1985. – 156 с. 3. Жеруолис И. А. Некоторые вопросы особого производства. / Сов. гос-во и право. – М.: Наука, 1958. – № 8. – 72 с. 4. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 368 с. 5. Колобкова Л. В. Процессуальные нормы в российском праве: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Л. В. Колобкова. – М., 2007. – 25 с. 6. Нормы советского права: проблемы теории: моногр. / под ред. М. Байтина, В. Бабаева. – Саратов: Изд-во СГУ, 1987. – 248 с. 7. Основин В. С. Государственное право / В. С. Основин // Процессуальные нормы и отношения в советском праве (в «непроцессуальных» отраслях): кол. моногр. / под ред. И. А. Галагана. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 157 с. 8. Рабинович П. М. Вопросы общей теории процессуальных норм права / П. М. Рабинович // Юридические гарантии применения права и режим социалистической законности в СССР / редкол. В. М. Горшенев (гл. ред., отв. за вып. Мельников Ю. И.) – Вып. 4. – Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 1976. – С. 10-18. 9. Рабинович П. М. Упрочение законности – закономерность социализма, / П. М. Рабинович // Вопросы теории и методологии исследования: моногр. / отв. ред.: Кульчицкий В. С. – Львов: Вища шк., 1975. – 260 с. 10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – 656 с. 11. Скобелкин В. Н. Обеспечение трудовых прав рабочих и служащих (Нормы и правоотношения): моногр. / В. Н. Скобелкин. – М.: Юрид. лит., 1982. – 372 с. 12. Строгович М. С. Уголовно-процессуальное право в системе советского права / М. С. Строгович // Сов. гос-во и право. – 1957. – № 4. – 175 с. 13. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость: моногр. / О. Хеффе. – М.: Гнозис; Логос, 1994. – 328 с. 14. Циппеліус Р. Юридична методологія: моногр. / Р. Циппеліус; пер. Р. Корнута. – К.: Реферат, 2004. – 176 с. 15. Яковенко О. В. Правовая процедура: дис. ... канд. юрид. наук / Яковенко Ольга Владимировна. – Саратов, 1999. – 219 с.

РОЛЬ И МЕСТО ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ НОРМ В СИСТЕМЕ ПРАВА Сидоренко О. А.

В статье анализируются актуальные вопросы, связанные с ролью и местом процессуальных норм в системе права, а также соотношение между материально-правовыми и процессуальными нормами.

Ключевые слова: процессуальные нормы, система права, общественные отношения, процедура, материальное право, процессуальные формы.

THE ROLE AND PLACE IN A SYSTEM OF DUE PROCESS OF LAW Sidorenko O. A.

The article analyzes the current issues related to the role and place of procedural rules in the law as well as the relationship between substantive and procedural rules.

Key words: procedural rules, the system of law, public relations, procedure, substantive law, procedural forms.

Надійшла до редакції 09.02. 2012 р.